

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه قم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی

عنوان:

مطالعه و بررسی دیدگاه‌های کلامی نعمانی در کتاب غیبت

استاد راهنما:

دکتر فرح رامین

نگارنده:

طیبه میر محمدحسینی

تابستان ۱۳۹۲

تقدیر و تشکر

ممد و سپاس فدای را که توفیق کسب دانش به ما عطا فرمود. در اینجا بر خود لازم می‌دانم از تمامی اساتید بزرگوار، به ویژه اساتید دوره کارشناسی ارشد که در طول سالیان گذشته مرا در تمصیل علم و معرفت و فضائل اخلاقی یاری نموده‌اند، تقدیر و تشکر نمایم.

از استاد گرامی و بزرگوار، سرکار خانم دکتر فرح رامین که راهنمایی این جانب را در انجام تمقیق، پژوهش و نگارش این پایان‌نامه تقبل نموده‌اند، نهایت تشکر و سپاسگزاری را دارم.

چکیده

کتاب غیبت تألیف محمد بن ابراهیم نعمانی کهن‌ترین کتاب روایی است که در اوایل غیبت کبری در مورد غیبت حضرت ولی عصر (عج) نگاشته شده و به دست ما رسیده است. نویسنده آن از محدثان مشهور قرن چهارم هجری و در شمار شاگردان کلینی بوده است. با مطالعه کتاب غیبت به راحتی می‌توان دریافت که او عالم جامع و در بسیاری از دانش‌های ادبی، حدیثی، تفسیری و کلامی روزگار خویش خبره بوده و با دیدگاهی کلامی، به گردآوری و دسته‌بندی احادیث پرداخته است.

در یک تقسیم‌بندی می‌توان کتاب را به دو بخش کلی امامت و مهدویت تقسیم کرد که نویسنده در هر کدام دیدگاه‌های کلامی خاص خود را در ضمن احادیث و توضیحات آن بیان می‌کند. بخش اول شامل مباحثی چون: لزوم امامت، صفات امام، لزوم حجت در روی زمین و ... است و بخش دوم مباحثی مانند غیبت، وظایف منتظران، حی بودن حضرت حجت (عج) و عمر طولانی ایشان، شرایط قبل از ظهور، زمان ظهور و ... را در بر دارد.

مباحث کلامی این کتاب شامل کلام عقلی و نقلی است بدین معنا که پاره‌ای احادیث برای استدلال و دفاع عقلی از گزاره‌های دینی گنجانده شده و برخی نیز تنها وظیفه تبیین و توضیح موضوع مورد بحث را دارد.

رسالت این پایان‌نامه، متن پژوهی امامت و مهدویت است و با پژوهش در متن کتاب غیبت نعمانی، آن را با نگرش علمی مورد بررسی و نقد قرار می‌دهد و به مطالعه و تحلیل مباحث کلامی این کتاب می‌پردازد.

قسمت عمده کتاب غیبت که شامل مباحث صحیح کلامی است، در این رساله به صورت مبسوط و مستدل بیان شده و قسمت کوتاهی از این کتاب که با اصول کلامی شیعه در تضاد است، مورد نقد قرار گرفته است.

کلمات کلیدی: نعمانی، کلام قرن چهارم، امامت، مهدویت، غیبت، ظهور.

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۳	تبیین موضوع
۳	اهمیت موضوع
۴	اهداف پژوهش
۴	پرسش‌های پژوهش
۴	فرضیات
۴	پیشینه پژوهش

بخش اول: کلیات

فصل اول: نعمانی و کتاب غیبت

۸-۱	زندگی‌نامه نعمانی
۱۰-۲	استادان او
۱۱-۳	شخصیت علمی نعمانی
۱۱-۴	انگیزه نگارش کتاب
۱۳-۵	معرفی کتاب
۱۵-۶	اهمیت غیبت نعمانی از منظر بزرگان
۱۶-۷	نکاتی درباره روش تألیف کتاب
۱۸-۸	چاپ‌های غیبت نعمانی

فصل دوم: کلیاتی درباره علم کلام

۲۱-۱	تعریف علم کلام
۲۲-۲	وجه تسمیه علم کلام
۲۳-۳	روش‌های علم کلام
۲۳-۱-۳-۲	کلام عقلی و کلام نقلی
۲۳-۴	ادوار و مراحل تاریخی کلام شیعی
۲۵-۵	موضوعات کلامی این رساله

بخش دوم: امامت

فصل اول: امامت عامه

- ۱-۱. چيستی و حقيقت امامت ۳۰
- ۱-۱-۱. تعريف لغوی امامت و امام ۳۰
- ۱-۱-۲. تعريف اصطلاحی امام و امامت ۳۱
- ۱-۱-۳. مراتب امامت ۳۲
- ۱-۱-۴. اهميت امامت ۳۳
- ۱-۱-۵. فلسفه امامت ۳۳
- ۲-۱. دلایل اثبات ضرورت وجود امام ۳۳
- ۱-۲-۱. لزوم حجت بر روی زمین ۳۴
- ۱-۲-۲. قاعده لطف ۳۴
- ۱-۲-۳. قاعده امکان اشرف ۳۵
- ۱-۲-۴. واسطه فیض ۳۷
- ۱-۲-۵. هدايت عامه ۳۸
- ۳-۱. دلایل اثبات ضرورت امامت بر اساس کتاب غيبت ۳۹
- ۱-۳-۱. شناخت امام، اساس خداشناسی ۴۰
- ۱-۳-۲. امامت، يگانه راه خدا ۴۱
- ۱-۳-۳. امام، قطب امت ۴۱
- ۱-۳-۴. اطاعت امام، در ردیف اطاعت خدا و پیامبر ﷺ ۴۳
- ۱-۳-۵. عدم شناخت امام، موجب گمراهی ۴۵
- ۱-۵-۳-۱. معانی کفر ۴۷
- ۱-۵-۳-۲. کفر، چه گروهی از مخالفان را در بر می‌گیرد؟ ۴۸
- ۱-۳-۶. امام، حافظ شریعت ۴۸
- ۴-۱. شرایط و اوصاف امام بر اساس کتاب غيبت ۴۹
- ۱-۴-۱. منصوب و منصوص بودن ۵۰
- ۱-۴-۱-۱. دلایل عقلی ۵۱
- ۱-۴-۱-۱-۱. امامت، یک منصب الهی و فراتر از گزینش ۵۱
- ۱-۴-۱-۲. مخفی بودن ویژگی‌های امام ۵۲
- ۱-۴-۱-۳. سنت الهی در تعیین خلیفه برای پیامبران ۵۲

۵۲	..... ۲-۱-۴-۱ دلایل نقلی
۵۲	..... ۱-۲-۱-۴-۱ آیات
۵۴	..... ۲-۲-۱-۴-۱ روایات
۵۴	..... ۲-۴-۱ عصمت
۵۴	..... ۱-۲-۴-۱ تحلیل مفهوم عصمت
۵۵	..... ۱-۱-۲-۴-۱ دلایل عقلی عصمت
۵۵	..... ۲-۱-۲-۴-۱ عصمت و اختیار
۵۶	..... ۲-۲-۴-۱ دلایل نقلی عصمت امام
۵۶	..... ۱-۲-۲-۴-۱ عصمت در قرآن
۵۷	..... ۲-۲-۲-۴-۱ عصمت در روایات
۶۰	..... ۳-۴-۱ افضلیت
۶۰	..... ۱-۳-۴-۱ ملاک افضلیت
۶۱	..... ۲-۳-۴-۱ وجوه تقدیم مفضل
۶۲	..... ۳-۳-۴-۱ ادله تقدیم افضل
۶۲	..... ۱-۳-۳-۴-۱ دلیل عقلی
۶۲	..... ۲-۳-۳-۴-۱ دلایل نقلی
۶۲	..... ۱-۲-۳-۳-۴-۱ افضلیت در قرآن
۶۳	..... ۲-۲-۳-۳-۴-۱ افضلیت در روایات
۶۴	..... ۴-۳-۴-۱ پاسخ به یک شبهه

فصل دوم: امامت خاصه

۶۶	..... ۱-۱ امامت امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small>
۷۲	..... ۲-۲ امامت سایر ائمه <small>علیهم السلام</small>
۷۵	..... ۳-۲ امامت حضرت ولی عصر (عج)

بخش سوم: غیبت و انتظار

فصل اول: غیبت

۸۲	..... ۱-۱ غیبت صغری
۸۳	..... ۲-۱ غیبت کبری
۸۴	..... ۳-۱ ویژگیهای دوران غیبت

- ۱-۳-۱. طولانی بودن غیبت ۸۴
- ۲-۳-۱. فتنه‌ها در دوران غیبت ۸۵
- ۴-۱. علت غیبت ۸۷
- ۱-۴-۱. بی‌تفاوتی امت نسبت به ستم به امامان علیهم‌السلام ۸۷
- ۲-۴-۱. ستم پیشه بودن مردم ۸۹
- ۳-۴-۱. حفظ جان حضرت ۸۹
- ۵-۱. فلسفه غیبت ۹۱
- ۱-۵-۱. مشخص شدن گمراهان و غربال مردم ۹۱
- ۲-۵-۱. امام، تنها راه نجات ۹۲
- ۳-۵-۱. آزمایش مردم ۹۲
- ۶-۱. شبهات عصر غیبت ۹۵
- ۱-۶-۱. فرزند نداشتن امام حسن عسکری علیه‌السلام ۹۵
- ۱-۱-۶-۱. دلیل عقلی ۹۶
- ۲-۱-۶-۱. دلیل نقلی ۹۶
- ۲-۶-۱. طولانی بودن عمر امام زمان (عج) ۹۸
- ۱-۲-۶-۱. دلیل کلامی ۱۰۰
- ۲-۲-۶-۱. دلیل فلسفی ۱۰۱
- ۳-۲-۶-۱. دلیل تاریخی ۱۰۲

فصل دوم: انتظار

- ۱-۲. دو برداشت متفاوت از انتظار ۱۰۷
- ۲-۲. اهمیت و ارزش انتظار ۱۰۸
- ۳-۲. وظایف منتظران بر اساس کتاب غیبت ۱۰۹
- ۱-۳-۲. کسب آمادگی ۱۱۰
- ۲-۳-۲. عمل به تکالیف شرعی و زمینه‌سازی برای ظهور ۱۱۱
- ۳-۳-۲. پرهیز از شک و تردید ۱۱۴
- ۱-۳-۳-۲. پیامدها ۱۱۴
- ۲-۳-۳-۲. راه پیشگیری ۱۱۵
- ۴-۳-۲. شتاب نکردن در امر غیبت ۱۱۶
- ۵-۳-۲. نهی از تعیین وقت ۱۱۸

- ۱۱۸ ..... ۲-۳-۵-۱. دلایل نهی از توقیت
- ۱۱۸ ..... الف. ادله روایی در نفی توقیت
- ۱۱۸ ..... ۱. دستور به تکذیب بی‌درنگ مدعیان توقیت
- ۱۱۹ ..... ۲. ناگهانی بودن زمان ظهور
- ۱۱۹ ..... ۳. ایجاد بداء در زمان ظهور
- ۱۱۹ ..... ب- ادله عقلی نهی از توقیت و حکمت انتظار
- ۱۲۰ ..... ۱. بداء و پیامد توقیت
- ۱۲۰ ..... ۲. مشکلاتی که در تطبیق علائم و نشانه‌ها وجود دارد
- ۱۲۱ ..... ۳. پیامدهای منفی تعیین وقت ظهور در جامعه

بخش چهارم: ظهور

فصل اول: ظهور و قیام

- ۱۲۵ ..... ۱-۱. آستانه ظهور
- ۱۲۷ ..... ۲-۱. نشانه‌های ظهور
- ۱۲۹ ..... ۱-۲-۱. خروج سفیانی
- ۱۲۹ ..... ۲-۲-۱. خسف در بیداء
- ۱۳۰ ..... ۳-۲-۱. خروج یمانی
- ۱۳۱ ..... ۴-۲-۱. قتل نفس زکیه
- ۱۳۱ ..... ۵-۲-۱. صیحه آسمانی
- ۱۳۵ ..... ۳-۱. قیام
- ۱۳۶ ..... ۱-۳-۱. سیره حضرت ولی عصر (عج) در جنگ
- ۱۳۸ ..... ۱-۱-۳-۱. شباهت و عمل بر طبق سیره پیامبر ﷺ
- ۱۳۹ ..... ۲-۱-۳-۱. عمل به سیره امیر مؤمنان علیه السلام
- ۱۳۹ ..... ۳-۱-۳-۱. عدالت
- ۱۴۲ ..... ۴-۱-۳-۱. رأفت و رحمت
- ۱۴۲ ..... ۲-۳-۱. احادیث کتاب غیبت درباره جنگ‌های پس از ظهور
- ۱۵۰ ..... ۳-۳-۱. محمد بن علی کوفی و احادیث خشونت
- ۱۵۰ ..... ۴-۱. دوران پس از ظهور
- ۱۵۱ ..... ۱-۴-۱. فراوانی مال و نعمت
- ۱۵۱ ..... ۲-۴-۱. عدالت

۱-۴-۳. کامل شدن علم انسان ها ۱۵۱

۱-۴-۴. گشایش برای مؤمنان ۱۵۱

بخش پنجم: فرقه‌های انحرافی

فصل اول: زیدیه

۱-۱. امامان زیدیه ۱۵۵

۱-۲. مغیره انشعابی از زیدیه ۱۵۸

۱-۲-۱. مغیره و مهدویت ۱۵۸

۱-۲-۲. عاقبت مغیره ۱۵۹

فصل دوم: اسماعیلیه

۱-۲. اسماعیلیه و مهدویت ۱۶۱

۲-۲. امام صادق علیه السلام در مرگ فرزندش اسماعیل ۱۶۲

۲-۳. عقاید ۱۶۳

نتیجه‌گیری ۱۶۵

فهرست منابع ۱۶۷

۱. مقدمه

اعتقاد به منجی و موعود از مشترکات بسیاری از ادیان آسمانی و مکتب‌های زمینی است. رهبران مذاهب گوناگون همواره از عنصر امید به آینده برای تعالی پیروانشان بهره می‌جویند. در میان آموزه‌های اختصاصی شیعه نیز از واژه غیبت و انتظار برای ایجاد امید در میان شیعیان استفاده شایانی شده است. در این میان گروهی از دانشمندان شیعه به دلیل اهمیت رخداد غیبت و به انگیزه گردآوری احادیثی که در زمینه غیبت و ظهور امام زمان (عج) رسیده غیبت‌نگاری را بنیان نهادند و کتاب‌هایی را با عناوینی همچون: *الغیبه، اخبار المهدی، اثبات الغیبه و کشف الحیره، اخبار القائم و الفتن و الملاحم* نوشتند.

روایات متعددی از پیامبر ﷺ و دیگر معصومان علیهم‌السلام در این زمینه وارد شده است و غیبت‌نگاران با استفاده از این احادیث به بحث و بررسی مباحث مربوط به امام عصر (عج) پرداخته‌اند. اما عموم شیعیان عصر حضور از رخداد غیبت آگاه نبودند چه اینکه اساساً لزوم غیبت نیز برای شیعیان تا پیش از شهادت امام رضا علیه‌السلام قابل درک نبود. آموزه‌های اهل بیت علیهم‌السلام نیز در این موضوع ویژه شیعیان خاص بود. چه اینکه غیبت یکی از اسرار آل محمد علیهم‌السلام تلقی می‌شد. نعمانی کتاب غیبت خود را با باب روایاتی درباره حفظ اسرار آل محمد علیهم‌السلام آغاز می‌کند و معتقد است که فهم مباحث غیبت برای غیر خواص مشکل است و نباید آن را برای بیگانگان منتشر ساخت.

چنان‌که از روایت زیر پیداست، فهم غیبت حتی برای خواص شیعه در عصر امام باقر علیه‌السلام نیز مشکل می‌نمود: زراره به امام باقر علیه‌السلام می‌گوید: فدایت شوم به خدا سوگند در احادیث شیعه مطالبی عجیب‌تر از روایات یهودیان وجود دارد. حضرت فرمود: زراره کدام حدیث شیعه اینچنین است؟ او مدتی به فکر فرو می‌رود و آنچه می‌خواسته بگوید فراموشش می‌شود. امام می‌پرسد شاید مراد غیبت است؟ پاسخ می‌دهد: آری. امام می‌فرماید: زراره آن را تصدیق کن که آن حق است.

از این حدیث می‌توان دریافت که درک وقوع و چگونگی غیبت حتی برای شیعیان عالم

به اسرار و عارف به معارف اهل بیت علیهم السلام دشوار بوده است.

قدیمی‌ترین کتاب غیبتی که به دست ما رسیده کتاب نعمانی است که نزد همه علمای شیعه موثق بوده و از کتاب‌های گرانددر به شمار می‌رود. در جلالت این کتاب همین کافی است که شیخ مفید در کتاب *ارشاد* خود در آخر باب سوم در ذکر امام قائم (عج) فرمودند: هر کس اخبار غیبت امام عصر (عج) را می‌خواهد به کتاب غیبت نعمانی رجوع کند که در این باب کتاب جامعی است.

پذیرش غیبت امام در سال‌های ابتدایی دوران غیبت صغری برای عموم شیعه چندان مشکل نبود اما هرچه این دوران به انتها نزدیک‌تر می‌شد، تردیدها و شبهات شیعیان افزایش می‌یافت. نعمانی که در این روزگار (نیمه اول سده چهارم) زندگانی کرده، وضعیت فکری و اعتقادی شیعه را چنین توصیف می‌کند: گروه‌هایی را می‌بینیم که به مذهب شیعه منسوب و به پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام وابسته‌اند اما متأسفانه می‌بینیم که ایشان دچار تفرقه و چنددستگی در مذهب شده‌اند و واجبات الهی را سست می‌گیرند و به محرمات الهی رو آورده‌اند و یا آن‌ها را کوچک می‌شمارند. پاره‌ای درباره امام غلو می‌کنند و بعضی بسیار کوتاه آمده‌اند و جز اندکی بقیه آنان در مورد امام زمان خود و ولی امر و حجت پروردگارشان به شک افتاده و دودل شده‌اند.

از این کلام نعمانی پیداست که در دوران سخت پایان غیبت صغری جز اندکی از شیعیان، بقیه درباره وجود امام عصر (عج) دچار تردید شده بودند. این شبهات و تردیدها سبب شد که عده‌ای از شیعیان از همراهی راه حق باز بمانند و گروهی نیز به مخالفت با تشیع بپردازند. از سوی دیگر مخالفان شیعه از غیبت امام عصر (عج) و اعتقادات شیعی برای تمسخر و یا ایجاد شبهات سوءاستفاده می‌کردند. بروز این‌گونه گرفتاری‌ها برای جامعه شیعی سبب گردید تا دانشمندان شیعه برای پاسداری از کیان مذهب و پاسخ‌گویی به معاندان به غیبت‌نگاری روی آورند. به نظر می‌رسد نگارش‌هایی که در دوره غیبت صغری و حدود یک قرن ابتدای غیبت کبری انجام شده بیشتر با انگیزه حفظ شیعه بوده و نگارش‌های پس از آن برای پاسخ‌گویی به معاندان و مخالفان انجام می‌شده است.

نکته دیگری که در این کتاب وجود دارد این است که نعمانی به عکس بسیاری از دانشمندان و محدثین پیشین و معاصران خود، به نقل متن حدیث با سلسله سند از خود تا امام معصوم اکتفا ننموده بلکه در موارد مختلف به بحث و بررسی و نتیجه‌گیری و ذکر امثال و شواهد و الزام خصم و رفع شبهات و روشن ساختن اذهان شیعیان نیز پرداخته است.

۲. تبیین موضوع

غیبت امام مهدی (عج) از مهمترین رخدادهای تاریخ شیعه است و تأثیر این رخداد بزرگ در کتاب‌های شیعی کاملاً مشهود است.

پیشینه و بنیادهای غیبت، انشعابی است که در آغازین روزها پس از وفات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله صورت گرفت و بحث امامت به وجود آمد. به همین دلیل در تعدادی از کتاب‌هایی که در مورد غیبت نگاشته شده، برای بیان مسائل مربوط به غیبت و ظهور امام عصر (عج)، ابتدا مسأله امامت کاملاً تبیین شده و پس از آن مباحث مربوط به مهدویت بیان می‌شود.

از سوی دیگر توجه به مسئله غیبت و اینکه از چه منظری به آن نگریسته شود، نقش به‌سزایی در برنامه‌ریزی‌های فردی و اجتماعی دارد. بنابراین پرداختن به مسئله غیبت تنها یک امر تئوری نیست بلکه بر تمامی شئون زندگی تأثیر می‌گذارد.

دانشمندان زیادی برای اثبات حقانیت تفکرات شیعی اقامه برهان کردند اما در بین آن‌ها کسانی بودند که در برهه‌های حساسی از تاریخ مانند ابتدای عصر غیبت به این کار اهتمام ورزیدند؛ در شرایطی که شیعیان به دلیل نوظهور بودن چنین امری، در بهت و حیرت و سرگردانی شدید به سر می‌بردند.

در این کتاب‌ها اصول و مبانی مربوط به غیبت و ظهور امام عصر (عج) بیان شده است؛ بنابراین یکی از راه‌های آشنایی با این مبانی، بررسی آثار علماء است به خصوص کسانی که در فاصله زمانی کوتاهی از غیبت صغرای امام عصر (عج) می‌زیستند اما از سوی دیگر اکتفا به ظواهر الفاظ و تکرار آن‌ها و عدم توجه به لایه‌های باطنی و درونی این احادیث باعث برداشت‌های بعضاً بسیار اشتباهی گردیده است.

از این‌رو محقق، در این پایان‌نامه با موضوع "مطالعه و بررسی دیدگاه‌های کلامی نعمانی در کتاب غیبت" تلاش کرده که از طریق بررسی روایات معصومین علیهم السلام در کتاب نعمانی، تحلیل روایات پیرامون غیبت و استفاده از دلایل عقلی و نقلی برای اثبات اعتقادات تشیع، قدمی در تحکیم باورهای دینی برداشته باشد.

۳. اهمیت موضوع

کتاب غیبت کهن‌ترین کتاب روایی است که در این زمینه به دست ما رسیده و مؤلف در آن احادیث مربوط به امامت و غیبت و ظهور حضرت ولی عصر (عج) را جمع‌آوری کرده است.

شاید بتوان گفت در جامعه شیعه کتابی با این جامعیت و اتقان و اعتبار تاکنون به دست نیامده که یادگار دانشمندی باشد که در غیبت کوتاه امام زمان می‌زیسته و با دو تن از نواب خاص امام زمان (عج) و سفرای آن حضرت معاصر بوده است. برخی از علمای شیعه معتقدند کتاب غیبت نعمانی به تنهایی در اثبات امامت و غیبت امام زمان (عج) کافی است. همین امر نشان‌دهنده ارزش مطالب کلامی این کتاب و لزوم تحقیق و بررسی مطالب کلامی آن می‌باشد.

۴. اهداف پژوهش

اهداف موردنظر در این تحقیق را می‌توان به دو دسته تقسیم نمود:

الف: اهداف شناختی: آشنایی با محتویات کتاب غیبت

ب: اهداف تحلیلی: تحلیل و بررسی و در صورت لزوم نقد مطالب کتاب

۵. پرسش‌های پژوهش

امامت در کلام شیعه چه جایگاهی دارد و ویژگی‌های امام چیست؟

نعمانی با استفاده از چه استدلال‌هایی ضرورت امامت را اثبات می‌کند؟

غیبت طولانی امام عصر (عج) به چه دلیل است؟

نعمانی مقطع زمانی ظهور را چگونه توصیف می‌کند؟

۶. فرضیات

حضور حجت در روی زمین ضروری است و امام دارای ویژگی‌های خاصی است.

نعمانی ضرورت امامت و همچنین وجود امام عصر (عج) را به صورت عقلی و نقلی ثابت

می‌کند.

بی‌تفاوتی امت نسبت به ستم به امامان، ستم پیشه بودن مردم، حفظ جان حضرت و... از

دلایل غیبت امام عصر (عج) است.

برخی از احادیث مربوط به زمان ظهور در این کتاب با اصول اعتقادی شیعه مغایرت دارد.

۷. پیشینه پژوهش

برای این تحقیق از دو جهت می‌توان به بررسی پیشینه پرداخت. جهت اول در زمینه علم

کلام است. علم کلام اسلامی، دانشی صددرصد اسلامی است و در قرآن و سنت ریشه دارد. زادگاه

اصلی آن اسلام و فرهنگ اسلامی است. قرآن و احادیث پیامبر اکرم و امامان شیعه عوامل اصلی

پیدایی این علم هستند؛ البته عوامل دیگری در ظهور و بروز مباحث و مسائل کلامی و گسترش و تطور آن تأثیرگذار بوده‌اند؛ با مراجعه به متون کلامی و مطالعه سیر تطور کلام اسلامی، جایگاه احادیث در پیدایی این علم جلوه‌گر است.

زمینه دومی که می‌توان در مورد پیشینه آن سخن گفت شناخت متون است. در این زمینه قدم‌های مؤثری برداشته شده است مانند:

سلسله مقالات نعمانی و مصادر غیبت نوشته سید محمدجواد شبیری زنجانی

سلسله مقالات سیری در کتاب *کمال‌الدین و تمام‌النعمه* نوشته نجم‌الدین طبسی

مقاله *الغیبه* شیخ طوسی نوشته عباس اسماعیل‌زاده

مطلع‌الانوار، آیت‌الله میرزا محمدباقر فقیه ایمانی

قدم نو و جدیدی که این رساله برمی‌دارد، تلفیق این دو زمینه است. بدین معنا که مباحث کلامی را از میان احادیث استخراج کرده و به تحلیل آن می‌پردازد.

بخش اول: کلیات

✓ فصل اول: نعمانی و کتاب غیبت

✓ فصل دوم: کلیاتی درباره علم کلام

فصل اول:

نعمانی و کتاب غیبت

نعمانی از مشایخ عظیم‌القدر امامیه در قرن چهارم، متکلم، مفسر و محدث شیعی است. او معاصر شیخ کلینی صاحب کتاب *اصول کافی* و مسعودی صاحب کتاب *مروج الذهب* است که زمان غیبت صغری را ادراک نموده است.

او از شاگردان بسیار نزدیک و مورد اعتماد کلینی به شمار می‌آید و از آنجایی که این کتاب را نوشته به کاتب شهرت یافته و نسخه‌ او به نسخه‌ کافی نعمانی مشهور شده است. از نعمانی چهار کتاب نام برده شده که ظاهراً تنها کتاب *الغیبة* از وی باقی مانده و دیگر آثار وی با گذشت زمان از میان رفته‌اند.

۱-۱. زندگی‌نامه‌ نعمانی

در دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی درباره‌ وی آمده است:

«زادگاه او را شهر نعمانیة مصر یا یمن یا حجاز دانسته‌اند اما آنچه درست می‌نماید این است که نعمانی از شهر نعمانیة عراق - میان واسط و بغداد - بوده است. از زندگی وی همین معلوم است که در سال ۳۱۲ ق. به شیراز آمده و در آن شهر از ابوالقاسم موسی بن محمد اشعری قمی، حدیث آموخته و در قم احتمالاً از علی بن حسین بن بابویه حدیث شنیده است. پس از آن به بغداد سفر کرده و در آنجا از عالمان و محدثان و فقیهان به نامی چون ابن عقدة کوفی^۱ و محمد بن یعقوب کلینی^۲ حدیث فرا گرفته است. وی پس از چندی از بغداد آهنگ سفر به شام کرده، در سال‌های پایانی روزگارش به حلب - که شهری شیعه‌نشین بوده - رفته و تا پایان زندگانی در آنجا مانده است. وی در همان‌جا به نشر حدیث و معارف شیعی پرداخته و در شام درگذشته است. نعمانی بیش از همه از ابن عقدة کوفی و کلینی بهره گرفته است. از تعداد احادیثی که وی از ابن عقده در

۱- احمد بن محمد بن سعید همدانی کوفی معروف به ابن عقده از روایان حدیث در قرن سوم و چهارم است. وثاقت او در نقل حدیث و جلالت شأن و کثرت حفظ او فوق شهرت است. او نویسنده‌ای پرکار بوده و آثار فراوانی از خود به یادگار گذاشته است. رجال ابن عقده یکی از مهمترین آثار او و درباره صحابیان امام صادق علیه السلام است.

۲- صاحب کتاب *الكافی* و مشهورترین فقیه و محدث شیعه در نیمه اول قرن چهارم قمری است. کلینی در سال ۳۲۸ قمری برابر با ۳۱۹ خورشیدی که مصادف با مبدأ غیبت کبری امام زمان است در سن ۷۰ سالگی در بغداد، درگذشت. بسیاری از فقها و محدثین بنام شیعه از جمله شاگردان کلینی به شمار می‌روند.

کتاب غیبت خویش نقل کرده و نیز جملات احترام‌آمیزی که در مورد وی آورده، پیداست که از این استاد تأثیر بسیار پذیرفته است.^۱

قدیمی‌ترین دانشمندی که - هر چند به اختصار - از نعمانی یاد کرده، ابوالعباس نجاشی در *رجال* است که از وی بدین گونه یاد می‌کند:

«محمد بن ابراهیم بن جعفر، ابوعبدالله کاتب نعمانی، معروف به ابن ابی زینب یکی از دانشمندان ماست که دارای عظمت قدر، شرافت منزلت، اعتقادی درست است و احادیث بسیاری روایت کرده است. او دارای کتاب‌های زیادی است از جمله کتاب غیبت، کتاب *فرائض* و کتاب *رد بر اسماعیلیه*. ابوالحسین محمد بن علی شجاعی کاتب را دیدم که کتاب غیبت تألیف محمد بن ابراهیم نعمانی را در مشهد عتیقه بر وی قرائت می‌کردند. زیرا او خود این کتاب و سایر کتب نعمانی را بر وی قرائت کرده بود. نسخه‌ای که او آن را بر نعمانی قرائت کرده است در نزد من می‌باشد. وزیر ابوالقاسم حسین بن علی بن حسین بن علی بن محمد یوسف مغربی دخترزاده اوست و فاطمه مادر وی، دختر ابوعبدالله محمد بن ابراهیم نعمانی رحمهم‌الله است.»^۲

علامه حلی نیز به اختصار گفتار نجاشی را بدون اضافی نقل کرده است. محدث نامی شیخ حر عاملی قسمت اول سخن نجاشی را از علامه حلی نقل می‌کند، سپس دنباله سخن نجاشی را می‌آورد، آنگاه خود می‌گوید: «این دانشمند از شاگردان محمد بن یعقوب کلینی است. یکی از تألیفات او تفسیر قرآن مجید است و من پاره‌ای از آن را دیده‌ام، و نیز کتاب دیگرش غیبت را دیده‌ام که نیکو و جامع است.»^۳

همچنین مجلسی نیز او را از فقیهان بزرگ شمرده و فاضل، کامل و پرهیزکار خوانده است.^۴ وثاقت نعمانی در نقل حدیث به حدی است که بعضی از علماء از وی روایت می‌کنند مانند ابوالرجاء محمد بن علی بن طایب بلدی، چنانکه کراچکی در *کنز الفوائد* گفته است.^۵ علامه علی دوانی در کتاب *مفاخر اسلام* می‌نویسد:

«با اینکه وی از رجال حدیث در زمان غیبت کوتاه امام زمان بود و می‌باید نامش در رجال شیخ طوسی (باب کسانی که در آن عصر می‌زیسته‌اند و از ائمه علیهم‌السلام روایت نکرده‌اند) ذکر شود، در آن کتاب و در فهرست^۶ از نظر شیخ الطائفه مغفول عنه واقع شده است.»^۷

۱- *دایرة المعارف بزرگ اسلامی*، ذیل «ابن ابی زینب».

۲- علی دوانی، *مفاخر اسلام*، (تهران: امیرکبیر، بی‌تا)، ج ۳، ص ۸۶.

۳- شیخ حر عاملی، *أهل الأمل*، (نجف اشرف: مکتبه‌الاندلس - بغداد، ۱۳۸۵ هـ.ق)، ج ۲، ص ۲۳۳.

۴- علی دوانی، همان، ص ۸۷.

۵- محمد بن علی کراچکی، (محقق: عبدالله نعمه)، *کنز الفوائد*، (قم: دارالذخائر، بی‌تا)، ج ۱، ص ۳۵۲.

۶- کتاب فهرست نوشته شیخ طوسی، از بزرگان شیعه در قرن پنجم هجری است. این کتاب به بیان اسامی مصنفین شیعه و کتاب‌هایی که در عالم تشیع نوشته شده و سند شیخ طوسی به آن‌ها می‌باشد، می‌پردازد و در ردیف مهمترین منابع برای شناخت اعتبار راویان شیعه و از عمده‌ترین منابع است.

۷- علی دوانی، همان، ص ۹۰.